

Vysoká škola ekonomická v Praze
Recenzované studie

Working Papers
Fakulty mezinárodních vztahů

1/2010

Nabucco versus South Stream

Petr Strejček

**Faculty of International Relations
Working Papers**

1/2010

Nabucco versus South Stream

Petr Strejček

Volume IV

Vysoká škola ekonomická v Praze
Working Papers Fakulty mezinárodních vztahů
Výzkumný záměr MSM6138439909

Název: Working Papers Fakulty mezinárodních vztahů
Četnost vydávání: Vychází minimálně desetkrát ročně
Vydavatel: Vysoká škola ekonomická v Praze
Nakladatelství Oeconomica
Náměstí Winstona Churchilla 4, 130 67 Praha 3, IČO: 61 38 43 99
Evidenční číslo MK ČR: E 17794
ISSN tištěné verze: 1802-6591
ISSN on-line verze: 1802-6583
ISBN tištěné verze: 978-80-245-1673-8
Vedoucí projektu: Prof. Ing. Eva Cihelková, CSc.
Vysoká škola ekonomická v Praze, Fakulta mezinárodních vztahů
Náměstí Winstona Churchilla 4, 130 67 Praha 3
+420 224 095 270, +420 224 095 248, +420 224 095 230
<http://vz.fmv.vse.cz/>

Studie procházejí recenzním řízením.

VÝKONNÁ RADA

Eva Cihelková (předsedkyně)
Vysoká škola ekonomická v Praze
Olga Hasprová
Technická univerzita v Liberci
Zuzana Lehmannová
Vysoká škola ekonomická v Praze
Marcela Palíšková
Nakladatelství C. H. Beck

Václav Petříček
Vysoká škola ekonomická v Praze
Judita Štouračová
Vysoká škola mezinárodních
a veřejných vztahů, Praha
Dana Zadražilová
Vysoká škola ekonomická v Praze

REDAKČNÍ RADA

Regina Axelrod
Adelphi university, New York, USA
Peter Bugge
Aarhus University, Aarhus, Dánsko
Petr Cimler
Vysoká škola ekonomická v Praze
Peter Čajka
Univerzita Mateja Bela, Banská
Bystrica, Slovensko
Zbyněk Dubský
Vysoká škola ekonomická v Praze
Ladislav Kabát
Bratislavská vysoká škola práva
Emílie Kalínská
Vysoká škola ekonomická v Praze
Eva Karpová
Vysoká škola ekonomická v Praze
Václav Kašpar
Vysoká škola ekonomická v Praze
Jaroslav Kundera
Uniwersytet Wroclawski, Wroclaw,
Polsko
Larissa Kuzmitcheva
Státní univerzita Jaroslav, Rusko

Lubor Lacina
Mendelova zemědělská a lesnická
univerzita, Brno
Cristian Morosan
Cameron School of Business
Václava Pánková
Vysoká škola ekonomická v Praze
Lenka Pražská
emeritní profesor
Lenka Rovná
Univerzita Karlova v Praze
Mikuláš Sabo
Ekonomická Univerzita
v Bratislave, Slovensko
Naděžda Šišková
Univerzita Palackého v Olomouci
Peter Terem
Univerzita Mateja Bela, Banská
Bystrica, Slovensko
Milan Vošta
Vysoká škola ekonomická v Praze

ŠÉFREDAKTOR

Marie Popovová
Vysoká škola ekonomická v Praze

NABUCCO versus SOUTH STREAM

Petr Strejček (strejcek@node.mendelu.cz)

Abstrakt:

V horizontu dvaceti let bude evropská poptávka po zemním plynu narůstat. Odhadovaný roční nárůst spotřeby plynu se pro uvedené období pohybuje v rozmezí 0,7–1 % meziročně. Strategii Evropské unie je posilování vlastní energetické bezpečnosti, a to s důrazem na snižování vysoké závislosti na Ruské federaci. Projekt Nabucco, který může napomoci diverzifikaci dodávek plynu, je podporovaný Evropskou unií a byl založen v červnu roku 2002. Projekt je koncipován pro transport plynu z oblasti Střední Asie. Naopak ruský Gazprom odstartoval práce na vlastním plynovodu South Stream a jeho ústřední myšlenkou je produktovod spojující Evropu a Ruskou federaci trasou po dně Černého moře. Následující text je věnován porovnání možností zmíněných energovodů. Jedná se především o analýzu slabých a silných stránek obou projektů ve třech partikulárních oblastech: obchod a majetková struktura (konsorcií pro výstavbu plynovodů), politické aspekty a geopolitické aspekty.

Klíčová slova: dodávky plynu, soutěž, Evropská unie, Kreml, geopolitika, energetická bezpečnost

NABUCCO versus SOUTH STREAM

Petr Strejček (strejcek@node.mendelu.cz)

Summary:

Natural gas demand in Europe is still increasing and in the following two decades gas consumption will grow by 0, 7–1% per year. The EU's strategy is to strengthen its energy security. Its next strategy is to diversify natural gas supplies pipelines and reduce its dependence on Russia. The Nabucco project was established in June 2002 and the new channel will transport gas to Europe from the Caspian region in the future. In response to this development, Gazprom has started to create a new gas corridor (2006), named South Stream. This construction links Russia and Europe via the bottom of the Black Sea. The next article compares both pipeline channel projects as well as their strengths and weaknesses under four main headings: Business and Owners, Political aspects and Geopolitics. Within this basic scheme, the author will explain and describe the real situation regarding both projects.

Key words: gas supply, competition, European Union, Kremlin, business, geopolitics, policy, energy security, Gazprom, Central Asia, pipelines

JEL: Q30, Q31, R38, R48, R58

Obsah

Úvod.....	7
1. Vývoj majetkových účastí a firemních aliancí.....	8
2. Politické aspekty.....	11
3. Geopolitické souvislosti projektu Nabucco a South Stream.....	15
Závěr	21
Seznam literatury.....	26

Úvod

Energetická bezpečnost Evropské unie a zajištění plynulého toku ropy a zemního plynu do Evropy je častým tématem debat politiků i teoretiků. Poslední napjatou událostí, která dynamizovala obecnou diskusi o energetické bezpečnosti Evropy, se stala poslední rusko-ukrajinská plynová krize (leden 2009). Ve světle surovinových sporů zesilují otázky komplexního energetického zajištění Evropské unie, včetně otázek přijetí optimálního vztahu k Ruské federaci jako primárnímu dodavateli komodit. Bruselské instituce musí zároveň řešit otázky dichotomie vztahů ke Kremlu s jednotlivými administrativami. Strukturu členských zemí Unie tvoří skupina států, kterým jde o vstřícný vztah k moskevskému vedení, a naopak je evidentní, že ve stejné struktuře působí některé administrativy k Moskvě opatrněji. Právě v období napětí se krystalizují hranice mezi uvedenými politickými přístupy. Stejně hlasy zaznívají při projektování nových tras zajišťujících přísun zemního plynu do Evropy. Pomineme-li již uzavřenou kapitolu severní cesty (projekt North-European gas pipeline – NEGP)¹ pod Baltským mořem (Hodač, Strejček 2008: 79–81), pracuje Evropská unie na zajištění dodávek zemního plynu do EU z jihovýchodu. V současnosti mezi sebou v tomto prostoru soupeří projekty plynovodů 1) Nabucco (s podporou Evropské unie) a 2) Jižní proud (s podporou Ruské federace a Itálie). Členské státy Evropské unie s deklarovaným zájmem o diverzifikaci dodavatelů (tedy i diverzifikace bezpečnostního rizika) zemního plynu si projektem NEGP výrazně nepomohly a zůstávají na Moskvě nadále v otázce zemního plynu závislé. I z hlediska Bruselům stále propagovaného uvolnění se z energetické podřízenosti Kremlu bude zajímavé se detailněji podívat na zbývajícím megaprojektu jihovýchodní plynovodní trasy. Projekt Nabucco symbolizuje v Evropské unii právě ty hlasy, které volají po energetické diverzifikaci a ústřední myšlenka je spojena s přáním spolupráce EU se zeměmi Kaspického regionu.

I když se v samostatném akademickém výzkumu nesetkáme s tak úzkým zaměřením jako projekty Nabucco a South Stream jsou, bude následující text zaměřen na paralelní sledování dvou procesů (uvedených plynovodů). Cílem následujícího textu je komparace obou případových kauz. Hned v úvodu je nutné konstatovat, že oba projekty jsou časově neukončené, tedy bilancování lze provádět obtížněji. Autor proto rozdělil problematiku do tří zkoumaných oblastí, ve kterých provedl analýzu a zachytil výhody nebo nevýhody hovořící ve prospěch jednoho nebo druhého projektu. V procesech, ve kterých se střetávají obory mezinárodních vztahů, geopolitiky nebo energetiky, lze problematicky

¹ Základní teze projektu vznikly už v roce 2001 po diskusi německých a ruských zástupců v Moskvě, konkrétní dohoda byla podepsána 8. září 2005. Na mimořádně drahém projektu za 2,5 až 4 mld. EUR budou spolupracovat tyto koncerny: Gazprom (51 %), E.ON (24,5 %), BASF (24,5 %). Projekt vyvolal v EU silné emoce, zvláště mezi Polskem a Pobaltím na jedné straně a SRN a Ruskou federací na straně druhé.

provádět přesnou bilanci. V partikulárních analytických výstupech jsou tedy zachycena podstatná fakta, která běh událostí zásadně ovlivňují. Následně, na takto připravené argumentační bázi, je provedeno komplexní vyhodnocení obou případů, a to formou srovnávací polemiky v závěru textu. Autorovou primární ambicí je snaha o interpretaci názorů na možnosti výstavby u jednotlivých projektových variant. Pro důkladnější vyjasnění postupu a myšlenkové formulace v tak specifických kauzách jako projekty Nabucco a South Stream jsou, se podívejme v následující pasáži podrobněji.

Prvním zmíněným objektem zájmu se stávají samotné projekty a skutečnosti, které formovaly firemní aktéry i politické aliance pro jejich prosazení. V tomto případě byla využita deskriptivní forma až taxativně vyjmenovávající jednotlivé akty. V této pasáži bylo seřazeno maximum časově i technicky faktických informací, které sledují genezi projektů Nabucco a South Stream. Další sledovanou oblastí byly související politické procesy. Je evidentní, že v obou kauzách jde o střet několika zájmových vektorů a uvnitř samotné Unie existují rozdílné vztahy směrem na Rusko. V textu bude vysvětlena situace EU a zejména iniciativa Východního partnerství, která úzce souvisí se sledovanou kauzou.

Pro kvalitnější orientaci v politické hře kolem sledovaných kauz se autor pokusí o představení, zejména strategií Moskvy a strategie polostátní firmy Gazprom. Část Doktríny Ruské federace (*The Foreign Policy Concept of the Russian Federation*, z 12. 6. 2008) byla autorem vybrána zcela záměrně. V celé kauze je nejlépe čitelná a primárně popisuje evropské cíle Kremlu. Na druhé straně vystihuje formu vztahů, ve kterých by si ruská administrativa přála s Bruslem (i ostatními zeměmi) optimálně vyjednávat. Poslední zkoumanou částí jsou produktovodní cesty. Text bude zaměřen na geopoliticky slabé stránky obou plynovodů s důrazem na sledování způsobů, kterými se aktéři snaží negativa obracet buď ve svůj prospěch, nebo je eliminovat. V kontextu práce bude tedy energetika (zásobování zemním plynem) vnímána jako objekt politického zájmu a prostředek k dosahování geopolitických cílů.

1. Vývoj majetkových účastí a firemních aliancí

Plynovod Nabucco je plánován z tureckého města Erzurum do rakouského Baumgartenu (viz mapa č. 1 – Nabucco). První diskuse o produktovodu počaly již v roce 2001, ale pracovní aktivita se plně rozvinula o rok později, kdy v únoru 2002 došlo k jednání mezi rakouskou firmou ÖMV a tureckým koncernem BOTAS. Ve stejném roce došlo v červnu nejprve k podpisu přípravného protokolu a v říjnu k podpisu Smlouvy o spolupráci. Ovšem duo firem se rozšířilo již na pět podpisujících (o maďarský MOL, Bulharský Bulgargaz a rumunský Transgaz). O rok později, v prosinci 2003 podepsala uvedená pětka firem Smlouvu o grantu s Evropskou komisí (EK). Komise se

zavázala 50% podílem uhradit veškeré studie (technické, marketingové, finanční...) a analýzy v takzvané přípravné fázi projektu². V červnu roku 2004 pět původních partnerů vytvořilo společný podnik Nabucco Gas Pipeline International GmbH (Nabucco 2009a). Nová firma má sídlo ve Vídni. Další politickou podporu projektu Nabucco vyjádřila Evropská unie ustavením zmocněnce pro Nabucco (12. 11. 2007). Stal se jím Jozias van Aartsen, bývalý nizozemský ministr zahraničních věcí. Van Aarsten se ve prospěch nové pozice vzdal funkce starosty Haagu. Hlavní funkcí zmocněnce je koordinační činnost, která je směřována k vyjednávání s politickými, hospodářskými a finančními elitami nejen v zemích, které leží v trase koridoru. Posledním akcionářem Nabucco Gas Pipeline International GmbH se stala v únoru roku 2008 německá společnost RWE³. Můžeme konstatovat, že přípravné fáze projektu jsou u konce a konsorcium firem vstoupí v roce 2011 do realizační fáze a fakticky začne výstavba plynovodu Nabucco.

Pokud se podíváme do konstrukční budoucnosti, výstavba je projektována do tří hlavních fází. Start akce je naplánován na rok 2011 a v této periodě by měla být vybudována trasa mezi Ankarou a rakouským Baumgartenem, což je položení asi 2 000 km potrubí. Uvedené spojení by mělo být vybudováno do konce roku 2013 (konec první periody). Druhá fáze spadá do období let 2014 a 2015, na kdy je plánováno propojení mezi Ankarou a tureckým městem Erzurum. Z Erzurumu se dále bude plynovod větvit na první rameno do Gruzie a druhé rameno do Íránu⁴. Počátkem roku 2014 bude produktovod dodávat do Evropy prvních 8 miliard m³ plynu ročně, z celkového plánovaného objemu 31 miliard m³ ročně. Právě postupné navyšování objemu dodávek spadá do poslední konstrukční periody (2015–2019), ve které bude vystavěna síť kompresních stanic tak, aby bylo dosaženo finálního výkonu. Dle projektové dokumentace skončí výstavba plynovodu a plného výkonu bude dosaženo v roce 2019.

Plynovod Jižní proud (South Stream) je primárně projektem ruského plynárenského gigantu Gazprom a italské společnosti Eni. Aktivní rozhovory mezi oběma společnostmi začaly v roce 2006 a o rok později, 23. června 2007, byla v Římě podepsána Smlouva pro projekt Jižní proud mezi uvedenými

² Pro tuto činnost byla účelově uvedenou pětkou založena Nabucco Company Pipeline Study GmbH a každý participant vlastnil 20% podíl.

³ Jednotlivé společnosti mají po rozšíření 16,67% podíly. Do budoucna konsorcium uvažuje o možném připojení State Oil Company of the Azerbaijan Republic (SOCAR).

⁴ Popsaná ramena z Erzurumu do Íránu a Gruzie nejsou již oficiální částí plynovodu Nabucco a výstavba do Íránu a celkové vybavení kompresními stanicemi spadá do období let 2014 a 2015. Rameno z Erzurumu do Gruzie a Baku je již hotové a kopíruje již funkční ropovod Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC). Z města Erzurum (který právě na trase BTC leží) již nyní ropa proudí do přístavního terminálu Ceyhan, zemní plyn bude však ze stejného města proudit do Ankarý a dále do Evropy.

stranami⁵. Ještě v témže roce, 22. listopadu, byla v Moskvě podepsána smlouva o založení společného podniku South Stream AG⁶, jejímž cílem bylo především připravení technických, ekonomických studií, představení projektu v Evropské komisi a předložení ke konzultaci ostatním členům Evropské unie (ENI 2008). Společnost South Stream AG je od 18. ledna 2008 zaregistrována ve Švýcarsku. Zajímavé je, že na internetových stránkách italské společnosti Eni se v souvislosti s projektem South Stream hovoří o zásobování Evropské unie a na internetových stránkách Gazpromu se hovoří o zásobování Evropy⁷.

Trasa plynovodu povede z kompresorové stanice Beregovaja na pobřeží Černého moře (Džugba) a dále pod mořem až v hloubce 2 000 m do bulharského města Varna, cestou bude míjet kontinentální šelfy Ruské federace, Ukrajiny, Rumunska, Bulharska a ekonomickou zónu Turecka. Na území Bulharska se bude plynovod rozcházet na jihovýchodní větev směrem do Řecka a následně pod Iónským mořem do Itálie. Severovýchodní větev v plánech povede z Bulharska do Srbska, Maďarska a rakouského Baumgartenu. Pravděpodobný a několikrát odložený start dodávek zemního plynu by měl nastat v roce 2016 (Ria Novosti 2009), tedy o dva roky později než Nabucco, přičemž dostavba plynovodu je avizována na konec roku 2015. Jelikož Gazprom, potažmo Ruská federace, nemá výhodu členství zastřešující organizace (jakou je Evropská unie v projektu Nabucco), je nucen vyjednávat s každou zemí individuálně. Jednání jsou vedena a případné smlouvy uzavírány vždy na polické a technické úrovni. Lze konstatovat, že zástupci Gazpromu postupují systematicky a celkem razantně. Smlouvy o participaci má uzavřeny s většinou tranzitních států. V lednu 2008 uzavřela Ruská federace a Bulharsko smlouvu o participaci na projektu South Stream⁸, stejnou smlouvu má Kreml uzavřenu od 25. ledna 2008 se Srbskem a od února stejného roku také s Maďarskem. V dubnu 2008 podepsala Ruská federace s Řeckem smlouvu o výstavbě plynovodu South Stream na jeho území. V technické rovině Gazprom uzavřel smlouvu o výstavbě a tranzitu (25. 2. 2008) se státní společností Srbiagas pro Srbsko⁹ a 15. května 2009 uzavřel Gazprom a Bulgarian

⁵ Za společnost Eni podepsal smlouvu předseda představenstva Paolo Scaroni a za ruský Gazprom místopředseda představenstva Alexander Medveděv.

⁶ Gazprom i Eni mají ve společnosti rovné 50% podíly.

⁷ Gazprom dodává 30 % vytěženého plynu do EU, tržby však činí 60 % z jeho celkových. O legislativě EU se však ve Výroční zprávě Gazpromu (2008) hovoří jako o hrozbě v pro rozvoj firmy (Gazprom 2009a).

⁸ V létě 2009 se však objevily zprávy o vystoupení Bulharska z projektu South Stream. V červnu se v zemi konaly volby a nový premiér deklaroval zastavení všech energetických projektů (včetně JE Belene). Zprávy ze Sofie se různily, některé hovořily, že premiér Boiko Borisov zastavuje projekt South Stream, naopak ministr energetiky hovořil o přezkumu situace. V září bulharská vláda rozhodla o pokračování ve spolupráci v obou plynovodních projektech.

⁹ V srbské oblasti Banatski Dvor bude společností Gazprom vystavěn i zásobník zemního plynu.

Energy Holding rámcovou smlouvu o spolupráci na projektu South Stream. Stejnou smlouvu má Gazprom s řeckou společností DESFA (15. 5. 2009) a také ještě jednou se společností Srbijagas. V Budapešti 10. března 2009 podepsal Gazprom smlouvu o spolupráci na projektu South stream s Hungarian Development Bank (Gazprom 2009c) a ve stejný den byla podepsána mezivládní smlouva o společném podniku na projektu South Stream (MOL 2009)¹⁰. Za Ruskou federaci Vladimír Putin a za maďarskou stranu Ferenc Gyurcsany. Premiér Putin si neodpustil dodat, že: „...stabilní spolupráce mezi Maďarskem a Ruskem přinese Evropě více energetické bezpečnosti“ (SP Times 2008), a samozřejmě ví, že maďarský MOL je akcionářem v projektu Nabucco. Rivalita je evidentní. Politická a technická podpora je však ve všech důležitých zemích pro South Stream smluvně zajištěna.

Podle oficiálních zpráv jak společnosti Eni, tak i ruského Gazpromu, je trasa vytyčena a schválena. Jsou připouštěny již jen mírné korekce, které budou případně doladovány s jednotlivými administrativami. Posledním důležitým aktem byl podpis smlouvy o spolupráci na projektu South Stream dne 15. 5. 2009. Smlouvu podepsal za Eni Paolo Scaroni a za Gazprom Alexej Miller, a to za přítomnosti italského premiéra Silvia Berlusconiho a ruského premiéra Vladimíra Putina (ENI 2009)¹¹. Právě osoba Silvia Berlusconiho, premiéra jedné z velkých členských zemí Evropské unie, symbolizuje politického garanta a pro celý projekt je velmi důležitá. Itálie a Silvio Berlusconi hraje v projektu South Stream stejnou roli, jakou hrála Spolková republika Německo, respektive Gerhard Schröder, v projektu NEGP. Jde o podobné schéma¹².

2. Politické aspekty

Evropská unie již mnohokrát deklarovala svoji energetickou bezpečnost s cílem snižovat nezávislost na Ruské federaci a již mnohokrát jako celek na tuto ambici rezignovala. Právě v této souvislosti je dobré si uvědomit, že i EU je energeticky regionalizovaná a že jsou země, které ruský plyn nespotřebovávají

¹⁰ Součástí byla také separátní smlouva mezi Gazpromem a MOLEM o postavení podzemního zásobníku plynu na území Maďarska.

¹¹ Před podpisem smlouvy se mezi subjekty objevila mírná roztržka o úloze Eni v projektu. Nová smlouva hovoří o navýšení přepravní kapacity plynovodu na 63 mld. m³ Při této příležitosti byla podepsána další smlouva, která upravuje podíly v jiném, společném podniku SeverEnergia, ve kterém je účasten i italský Enel. V tomto podniku Gazprom drží 51 %, Eni 29,4 % a Enel 19,6 % a konsorcium je zaměřeno na těžbu plynu západní Sibiří.

¹² Začátkem prosince 2009 se objevily zprávy o připojení dalšího silného hráče k projektu South Stream, francouzské firmy EdF (Electricité de France), která má zájem o 10% podíl. Předběžné smlouvy již byly podepsány.

(Шкыта 2008: 89–90)¹³. Zneklidněné polské administrativě je například argumentováno, že iberské Portugalsko odebírá 100% plyn z Alžíru nebo že řecká energetická závislost je na Ruské federaci také stoprocentní (Hodač, Strejček 2008: 264). Za uvedenou apologetikou může být skryto několik závažných skutečností. Všichni jistě chápou historickou zkušenost zemí, které ještě před dvaceti lety patřily do východního bloku. Problémem jsou však zájmy evropských energetických společností a jejich vlastnická struktura. Zatímco některé jsou vlastněny částečně státem a některé jsou soukromé, zájmy nemusí mít čistě obchodní. Pokud jde pouze o vlastnickou strukturu, je pravděpodobné, že všechny takřka strategické energetické firmy (MOL, ÖMV, Ruhrgas, Wintershall, PKN ORLEN, atd.) ve střední a východní Evropě (SVE) jsou infiltrovány ruským kapitálem. Od počátku 90. let ruská strana i Gazprom systematicky pracují na „marketingovém“ a podílovém posílení svých pozic ve SVE (Stern 2005: 111–114). Paradoxní na celé situaci je, že země centrální Evropy privatizovaly svůj energetický sektor směrem do rukou západních firem nejen jako deklaraci nových postojů po roce 1989, ale také v předpokladu bezpečného toku komodit.

Gazprom nespokojil jen s počátečními, drobnými podíly v druhořadých evropských firmách. 90. léta byla pouze začátkem na dlouhodobě cílené cestě¹⁴. Uvedená dekáda byla pro Gazprom však klíčová a přínosná. Naopak zahraniční politika Ruské federace v tomto období nedokázala definovat svoji doktrínu a můžeme konstatovat, že celá 90. léta jsou symbolická sérií mnoha porážek Kremlu na mezinárodní úrovni. Po rozpadu bipolárního uspořádání a rozpadu Sovětského svazu (formálně k 31. 12. 1991) hledala marně Ruská federace v čele s Borisem Jelcinem (a několika ministry zahraničí) prostředky k prosazení státních zájmů. Byl to však Gazprom, který v tomto období neprohrával, a lze proto poslední dekádu druhého milénia označit pro tuto firmu jako období získávání zkušeností a učení se pohybu na profesionální obchodní úrovni, včetně lobbingu. Strategickou evropskou zemí Gazpromu a veškerých ruských FDI se stalo Německo (Heinrich 2005: 48)¹⁵.

¹³ Ruský plyn neproudí v EU do Irska, Lucemburska, Portugalska, Španělska, Švédska a Velké Británie.

¹⁴ Německo je exemplárním případem, ve kterém se postupně Gazprom etabloval. Spolupráci navázal nejprve s firmou Wintershall (1990), následným počinem byl společný podnik Wingas. Cenovou politikou donutil jiného německého giganta - Ruhrgas (v SRN do té doby neotřesitelná pozice na trhu s plynem), ke strategické alianci (1998). Ruhrgas (patřící do skupiny E.ON) naopak koupil podíl v Gazpromu (6,4 % v roce 2004). Gazprom touto politikou dosáhl dvojího úspěchu. Díky Ruhrgasu se dostal k německé transitzní síti a jako velký hráč na plynárenském trhu SRN se dostal i do politických pater. Podobně si ruský plynárenský gigant počínal i v jiných evropských státech (Itálii nevyjímaje).

¹⁵ Mezi roky 1995/2001 bylo ruskými firmami v SRN investováno 1,9 mld. USD (více než polovina tehdy ruských FDI v EU), druhé bylo Holandsko – 633 mil. USD a třetí Velká Británie s 532 mil USD (Heinrich 2005).

S nástupem nové administrativy¹⁶ se zároveň se vstupem do nového milénia utvoril symbiotický tandem Gazprom – Kreml. Prvním krokem bylo odstavení dlouholetého ředitele a předsedy představenstva Gazpromu Rema Viachireva (30. 5. 2001), který byl nahrazen Alexejem Millerem a v dozorčí radě zasedl tehdejší zástupce ředitele kanceláře prezidenta RF Dmitrij Medveděv (Панюшкин, Зыгарь 2008: 80–109). Ve správní radě Gazpromu sedělo, sedí a pravděpodobně bude sedět vždy několik profesionálních politiků¹⁷ a evropských „energetických“ businessmanů. Vedle politiků můžeme najít ve správní radě Gazpromu například i předsedu představenstva E.ON Ruhrgas AG a člena představenstva E.ON AG, Burckharda Bergmanna. Gerhard Schröder, bývalý německý kancléř, je naopak členem dozorčí rady ve zmíněném projektu NEGP. Na pracovních jednáních se schází společně se zástupci firem E.ON Ruhrgas AG (Dr. Bernhard Reutersberg), BASF SE (Dr. Hans-Ulrich Engel), Witrshall (Reinier Zwitserloot) a samozřejmě i se zástupci firmy Gazprom, například Alexandrem Medveděvem či Alexejem Millerem (Nord Stream 2008). Alexej Miller, ředitel Gazpromu a místopředseda představenstva, se pohybuje v politických kruzích (po celém světě) profesionálně i s nadhledem a jednání dokáže vést jak v rovině politické, tak i obchodní. Doprovod, který jej na služebních cestách provází, je mixem ruských businessmanů, politiků exekutivy, energetických odborníků nebo členů Dumy. Zde přicházíme k problému uvedeného tandemu Gazprom – Kreml. Jsou smazány hranice mezi politikou a obchodem a je hájen státní zájem Ruské federace. Uvedené duo dokáže vždy zvolit vhodný recept a strategicky rozdělit práci (nejen) pro jednání s Evropskou unií, členskými státy EU bilaterálně a energetickými firmami v Unii působícími. Současný prezident RF Dmitrij Medveděv¹⁸ zvolil pro Evropu jasnou vizi. V zahraničně politické doktríně (*The Foreign Policy Concept of the Russian Federation*, z 12. 6. 2008) pro Evropskou unií jako celek je zvolena obecná fráze posilování spolupráce (*relations*) v oblastech: bezpečnosti, humanitární, zahraničně-politické, obchodní i ekonomické. Pro Ruskou federaci jsou však důležité *některé* evropské státy¹⁹, díky kterým bude hledána spolupráce (*relationships*) na evropské

¹⁶ 31. 12. 1999 nemocný B. Jelcin odevzdal prezidentský mandát do rukou Vladimíra Vladimiroviče Putina. Po řádných prezidentských volbách byl V. Putin 7. května 2000 ve funkci potvrzen. Ve své úvodní řeči hovořil Putin o zlepšení sociální sféry, státních reformách a zlepšení ekonomické efektivity. V zahraniční politice upřednostnil spolupráci s EU (avšak nezáměr o členství) a OSN byla označena jako „hlavní centrum“ mezinárodních vztahů pro 21. století (Ross 2004: 225–226).

¹⁷ V současnosti například Viktor Alexejevič Zubkov (dřívější předseda vlády RF, nyní první místopředseda vlády RF) nebo Elvíra Nabjullinová, (ministryně pro ekonomický rozvoj RF).

¹⁸ Je dobré připomenout, že právě současný ruský prezident byl po šest let předsedou dozorčí rady Gazpromu. Jedná se i o finančně „neprůhledné období“ a velmi pravděpodobně tak existuje vůči Medveděvovi kompromitující materiál. Například James Nixey z londýnského think tanku Chatman House tak neočekává výrazné změny v prezidentské politice, spíše oddanost a poslušnost (Nixey 2009).

¹⁹ Jmenovány v textu: SRN, Francie, Itálie, Španělsko, Finsko, Řecko, Holandsko, Norsko a se zvláštním důrazem i Velká Británie.

i celosvětové politické úrovni (i v ekonomice). Pro země SVE je Ruskou federací nabídnuta možnost prohloubení pragmatické spolupráce (*cooperation*), ale s každou zemí separátně.

Otázkou zůstává, jak do problematiky v kontextu plánovaných plynovodů Nabucco a South Stream zasadit právě státy regionu střední a východní Evropy, respektive jejich „vyjednávací“ nebo „obraně“ pozice. Jedinou jednotící platformou států SVE, které mají zájem na snížení dodávek z RF, se tak stává aréna Evropské unie. Programem vhodným k prosazení zájmů energetické bezpečnosti se jeví iniciativa Východní partnerství²⁰ v rámci Evropské politiky sousedství (European Neighbourhood Policy – ENP). Není náhodou, že iniciátorem myšlenky se stal polský ministr zahraničí Radosław Sikorski a za silné podpory Švédska byl návrh 26. května 2008 přijat a následně formálně konstituován o měsíc později na summitu Evropské unie²¹. Dobře načasovaný proces programu dynamizovalo předsednictví České republiky EU summitem Východního partnerství (VP) dne 7. května 2009 v Praze. Politickým výstupem akce se stala Pražská deklarace Východního partnerství (Evropa 2009), jejíž součástí je energetická dimenze vztahu. V bruselských informacích o politice VP se mimo jinými programy hovoří o Jižním energetickém koridoru jako o klíčové cestě pro diverzifikaci dodávek, konkrétně však není zmíněn projekt Nabucco (Evropa 2008).

Ruská strana nereagovala na iniciativu VP s nadšením. Zatímco Moskva ještě akceptovala Evropskou politiku sousedství, VP je zúžením s robustnějším zaměřením na tradiční ruskou sféru vlivu. Ministr zahraničí RF Sergej Lavrov několikrát projekt kritizoval s tím, že je to právě EU, kdo nové zájmové oblasti prostřednictvím VP vytváří, s dodatkem, že za politiku sfér vlivu byl vždy Kreml kritizován. Někteří odborníci upozorňují na skutečnost, že pokud se nepodaří formalizovat projekt VP do konce roku 2010, bude jeho další rozvoj již problematický. Následné předsednictví zemí Španělska – Belgie a zvláště Maďarska (které je vnímáno jako energetický spojenec Kremlu) neslibuje pro iniciativu přílišné naděje (Thim 2009: 5). Petr Kratochvíl, zástupce ředitele Ústavu mezinárodních vztahů v Praze, vidí nevýhodu v heterogenitě partnerské šestky, zvláště v jejich vzájemné rivalitě a zdůrazňování vlastní důležitosti jedné země na úkor druhých (Kratochvíl 2009). Kloní se k názoru, že bilaterální vztahy v rámci ENP byly pro jednotlivé partnerské státy a možnost vyjednávání s EU efektivnější. Nelze také zapomínat na fakt, že některé členské státy Evropské unie pozorně naslouchají názorům Moskvy a snaží se svoji politiku

²⁰ Východní partnerství obsahuje několik dimenzí zaměřených rámcově na oblasti, jako jsou demokracie a řádná správa věcí veřejných a stabilita; hospodářská integrace a sblížování s politikami EU; energetická bezpečnost a mezilidské kontakty.

²¹ Spolupráce Evropské unie v projektu Východního partnerství je zaměřena na Arménskou republiku, Ázerbájdžánskou republiku, Běloruskou republiku, Gruzii, Moldavskou republiku a Ukrajinu.

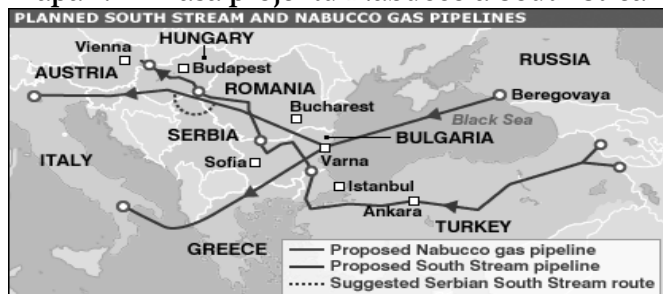
korigovat. Pokud se v tomto kontextu ještě vrátíme k Pražské deklaraci Východního partnerství, která byla připravena pro podpisy na nejvyšší úrovni, zjistíme, že k nám z některých zemí nejvyšší představitelé nedorazili (Velká Británie, Francie, Španělsko ad.). Setkání na vrcholné úrovni určitě nezhatila pouze nereprezentativnost závěru českého předsednictví, svoji podstatnou roli sehrálo i probírané téma.

3. Geopolitické souvislosti projektu Nabucco a South Stream

Kromě obchodních a politických dimenzí nesou oba projekty i rozměr geopolitický. Trasy plynovodů jsou plánovány na území států, ve kterých jsou administrativy více či méně nakloněny jednomu či druhému projektu. Jak Nabucco, tak i South Stream mají svá problematická, „geopolitická“ místa. Zatímco samotná trasa produktovodu je v obou případech na evropském kontinentu ošetřena, zůstává ve hře otázka „plnění“ potrubí, zejména v projektu Nabucco (což je již „asijská oblast“). V případě projektu South Stream mají Rusové „plnění“ potrubí takřka bezproblémové, navíc úspěšně ošetřují i „konec roury“ (výše uvedený Baumgarten). Pokusme se definovat geopoliticky problematická místa pro oba případy.

Pokud jde o plynovod Nabucco, jak bylo řečeno výše, bude se v Turecku větvit směrem do zdrojových oblastí Kaspického moře a oblasti severního Íránu. Primárním dodavatelem z Kaspické oblasti je zatím Ázerbájdžán, přímo plynové pole Shah Deniz²² a plyn je již nyní tlačěn do produktovodu na trase Baku – Tbilisi – Erzurum (TBE)²³.

Mapa 1: Trasa projektu Nabucco a South Stream

Zdroj: BBC News (2008).

²² Celkové rezervy plynového pole Shah Deniz, který byl objeven v roce 1954, jsou odhadovány na 1,5 bilionu m³ plynu a do produktovodu je plyn tlačěn v komplexu Sangachal Terminal (do rozvoje terminálu investoval EBRD 110 mil. USD (Доброуравин, Н. А. 2008: 497).

²³ Do tureckého města Erzurum trasa plynovodu kopíruje *roypovod* Baku – Tbilisi – Ceyhan (BTC). Plynovod BTE byl spuštěn na přelomu 2006/2007, stavba začala r. 2004, EBRD investovala do projektu 60 mil. USD (Доброуравин, Н. А. 2008: 497).

Dalším dodavatelem z Kaspického regionu měl být Turkmenistán a Kazachstán. Plynovod TBE byl také plánován (dohoda 1997) až do turkmenistánského přímořského města Turkmenbashi (Nabucco 2009b)²⁴, a to podmořskou cestou (Trans-Caspian Pipeline – TCP), ovšem díky neshodám mezi Ašgabatem a Baku (Rybář 2005: 81–82 a 117–118)²⁵, nevyřešenému právnímu statusu Kaspického moře (Dilbazi 2009) a následným námitkám Ruské federace²⁶ byl projekt pozastaven. Autor se domnívá, že TCP má mizivou šanci na vybudování i v budoucnosti²⁷, což znamená otazník právě v dalších zdrojích komodity pro plynovod Nabucco. Turkmenistán dodává zemní plyn kromě Ruska také do Íránu, což je paradoxně další zdrojová země pro plynovod Nabucco. Turkmenický plyn proudí právě do severního Íránu²⁸ i přesto, že na jihovýchodě země jsou prokázány zásoby této komodity, a to z důvodu nerozvinuté plynové těžební a infrastrukturní sítě. Největší překážkou v souvislosti s projektem Nabucco se však jeví dlouhodobý kontrakt (na 25 let) z dubna roku 2003 (účinnost od 2004) podepsaný zástupci ruského monopolu Gazprom a turkmenistánské společnosti Turkmenněftgaz. Ruská strana tak využila geografické uzavřenosti země a jedinečnosti právě svých transportních tras. Gazprom se díky těmto skutečnostem stal exkluzivním odběratelem turkmenského plynu směřujícího na sever (Darchiashvili 2006: 177–178). Podobné smlouvy s Gazpromem má uzavřeny i další potenciální zdrojová země pro Nabucco, Kazachstán. V roce 2006 podepsal Gazprom smlouvu s Kazachstánem, ve které se zavázal nakupovat zemní plyn za cenu 140 USD za 1 000 m³ plynu, Rusko navíc nabídlo Kazachstánu 50% podíl v nově budovaném domácím plynárenském komplexu v Orenburgu. Do Orenurgu bude transportován plyn z kazašského pole Karačaganak vzdáleného asi 130 km, ročně půjde o množství asi 14 mld. m³ plynu (EIA 2009). Pokud jde o možnost dodávek zemního plynu do Evropy, jeví se tato možnost, v kontextu výše uvedeného, velmi problematická. Geograficky je od volné cesty do Evropy zmíněný region (země Kazachstánu a Turkmenistánu) oddělen právě Kaspickým mořem, ze severu územím Ruské federace a z jihu územím velmi

²⁴ Dalšími, do vzdálenější budoucnosti uvažovanými zdrojovými státy pro Nabucco jsou i Egypt a Irák (Nabucco 2009b).

²⁵ Jedná se o hranice ropných polí Kyapaz/Serdar, Azer/Khazar nebo Chirag/Osman (ázerbájdžánský/turkmenský název). V roce 2001 hodlal Ašgabat uzavřít svoje velvyslanectví v Baku. Další námitkou Ašgabat pro projekt TCP byly nízké ceny plynu nabízené Tureckem. Nelze opomenout také skutečnost, že Baku a Ašgabat si jsou v případných dodávkách plynu do Evropy konkurenty.

²⁶ Ruská federace nemá samozřejmě zájem na exportu turkmenského plynu do Turecka nebo dále do Evropy. Nástrojem politického tlaku jsou právě nevyřešené právní spory Kaspického regionu (do kterých se Moskva samozřejmě intenzivně vkládá) a ekologické otázky oblasti.

²⁷ Turkmenistán dodává plyn do RF, Íránu a nyní i do Číny (prosinec 2009), projekt TCP pomalu ztrácí podporu.

²⁸ Plynovodem Korpezhe – Kurt-Kuj, jehož kapacita je až 13 mld. m³ plynu ročně, ovšem je využíván pouze z poloviny, projekt byl realizován v roce 1997 a byl to první plynovod z Kaspické oblasti, který vedl mimo území RF.

problematického Íránu. V případě Íránu stojí za připomenutí, že právě skrze tuto zemi vede nejkratší cesta právě k Perskému zálivu a samozřejmě ke světovým trhům²⁹. Státy oblasti východního břehu Kaspického moře mohou tedy dodávat plyn na sever do Ruska, na jih do Íránu (potenciálně Perského zálivu) a samozřejmě na východ, kde jsou již uzavírány kontrakty s Čínou³⁰ a Indii. Trh Evropské unie nemusí být tak pro uvedené režimy prioritní.

Pokud jde o samotný Írán a jeho účast v projektu Nabucco, musíme zdůraznit, že i tato varianta bude v krátkodobém až střednědobém horizontu velmi problematická. Íránský jaderný program, prohlášení prezidenta Ahmadínežáda o „vymazání Izraele z mapy světa“ a naopak nevykloučení preemptivního úderu ze strany Izraele nevyvolává nejbezpečnější pocit pro případnou spolupráci či investice. Vojenskou akci proti Íránu jako poslední možnost řešení neprůhledného jaderného programu nezavrhuje ani Charles Tanock, který působil v minulém volebním období v Evropském parlamentu jako mluvčí britských konzervativců (Tanock 2009).

Situace v kaspickém regionu není jednoduchá a místní „chánové“ již mnohokrát prokázali, že podepsané smlouvy nemusí být dodržovány³¹. Faktem ale zůstane, že právě v těchto podmínkách se lépe orientuje ruská strana na úkor evropských politiků a v současnosti i politiků USA. Autor se na základě výše uvedených skutečností domnívá, že v současnosti existuje jen velmi malá pravděpodobnost plnění plynovodu Nabucco z jiného kaspického zdroje než z Ázerbájdžánu. A pokud zůstaneme v této zemi, velmi podstatnou zprávou byl podpis smlouvy Gazpromu v Ázerbájdžánu. Dne 29. 6. 2009 byl v Baku za přítomnosti prezidentů Medveděva a Alijeva podepsán kontrakt mezi společnostmi Gazprom a SOCAR na nákup nejprve 0,5 mld. m³ plynu ročně s tím, že dodávky se budou navyšovat (Gazprom 2009c). Pro odborníky je uvedená smlouva obratem v dosavadní obchodní a politické praxi mezi oběma zeměmi. Nutno také dodat, že nasmlouvané množství plynu ázerbájdžánské záruky pro projekt Nabucco fatálně neohroží. Psychologickou stopu pro

²⁹ V dubnu 2001 vytvořil Kazachstán pracovní skupinu, která se měla zabývat přípravou „ropovodu“ v trase Kazachstán, Turkmenistán, Írán a do studie se v květnu stejného roku zapojila francouzská firma TotalFinaELF. Následnými událostmi 11. září a zařazení Íránu k zemím „Osy zla“, byl projekt na nátlak USA zastaven (Rybář, 2005: 233).

Poznámka autora: Všechny tři uvedené země však s touto variantou mohou v budoucnu reálně pracovat a jak ropa, tak i plyn (LNG), mohou břehů Perského zálivu v budoucnu dosáhnout. Zajímavé na této variantě je, že by pravděpodobně nepřekážela zájmům Moskvy v Evropě i vůbec.

³⁰ Ve výstavbě je plynovod Turkmenistán – Kazachstán – Uzbekistán – Čína, který by měl plyn dle smluv dodávat již letos. Za zmínku stojí, že v případě jednání s Pekingem je v oblasti Střední Asie pozitivně hodnoceno velmi krátké období od prvního jednání k přechodu ke smlouvám, financování a realizaci. Dále je pozitivně hodnocena nekritičnost nedemokratických režimů ze strany Číny (na rozdíl od USA).

³¹ Například nečekané zastavení dodávek Ukrajině ze strany Turkmenistánu v roce 2004) nebo několikrát zastavení dodávek pro Gazprom (cenová licitace).

všechny zúčastněné strany v projektech Nabucco i South Stream se však Kremlu podařilo otisknout dokonale³².

Podíváme-li se na samotnou trasu plynovodu, má spor o Náhorní Karabach v Ázerbájdžánu dle bezpečnostních definic podobu „zamrzlého konfliktu“. Po překročení hranic se dostáváme do Gruzie, tedy oblasti, kde nás čekají hned dva „zamrzlé konflikty“. V loňském roce, v období olympijských her v Pekingu a v jejich mediálním stínu, jsme byli svědky vojenského řešení dvou sporů na území této země. Jižní Osetie a Abcházie jsou dva separatistické gruzínské regiony (se širokou autonomií) silně podporované Moskvou. Vojenský konflikt začal ze 7. na 8. srpna 2008, dle zprávy OBSE napadením ze strany Gruzie a Kreml zareagoval širokou ofenzívou z těchto oblastí až na území suverénního státu. Autor nebude hledat příčinu, vítěze, poražené a motivy gruzínského konfliktu i ázerbájdžánského konfliktu. V souvislosti s projektem Nabucco nesmíme pominout negativní skutečnost, že na území Gruzie a Ázerbájdžánu existuje potenciál nestability ve formě nevyřešených územních sporů.

Z Gruzie míří plynovod BTE do Turecka a ve městě Erzurum se již napojuje na soustavu plánovaného projektu Nabucco. Na tureckém území existuje hrozba sabotáže, která byla již několikrát realizována. Dva dny před vypuknutím rusko-gruzínského konfliktu 6. srpna 2008 došlo k přerušování ropných dodávek na ropovodu BTC ve městě Refahiye a turecké agentury přinesly zprávu o technických problémech. Pravdou však je sabotáž ze strany organizace Kurdská strana pracujících (PKK – Partiya Karkeren Kurdistan). Uvedená organizace provedla již několik útoků na několik zařízení, zvláště na ropovod Kirkuk-Ceyhan, a útokům se nevyhnul ani plynovod BTE (Uslu 2009). PKK se snaží ve větší míře napadat energovody vnitrostátní, méně mezinárodní a jejich cílem je přitáhnout pozornost USA (následně politickou podporu) a dát najevo, že PKK je vlivnou organizací v regionu. V poznámce uvedené analýzy autor Emrullah Uslu upozorňuje na skutečnost, že útok na BTC byl proveden právě dva dny před vypuknutím rusko-gruzínského konfliktu. PKK bude dalšími útoky hledat podporu i mezi ruskými politiky, kteří mají v regionu také své

³² Tomuto aktu přikládá autor vysokou váhu. „Neudržení“ právě Ázerbájdžánu je psychologickým zlomem a za citaci stojí text Zbigniewa Brzezinského: „...Ázerbájdžán, se svými obrovskými zdroji energie má v geopolitickém smyslu rozhodující význam. Lze ho přirovnat k zátce v láhvi obsahující bohatství ležící na dně Kaspického moře a v celé Střední Asii. Pokud by se Ázerbájdžán plně podřídil nadvládě Moskvy, nezávislost středoasijských států by téměř ztratila význam. (...) Nezávislý Ázerbájdžán propojený se západními trhy ropovody procházejícími mimo území podřízené Moskvě se promění v hlavní přístupovou cestu z vyspělých ekonomik postrádajících energetické zdroje ke středoasijským republikám, na energii bohatým. Podobně jako v případě Ukrajiny je budoucnost Ázerbájdžánu a Střední Asie rozhodující pro určení toho, čím se Rusko může nebo nemůže stát“ (Brzezinski 1999: 53). Na stejný psychologický efekt upozorňuje i Jan Rybář v knize Kavkaz, Rusko a „nová velká hra“ o kaspickou ropu a při této příležitosti nelze neodkázat i na základní geopolitické teorie Halforda Mackindera o „vládcí“ na území Heartlandu a jeho potenciálu.

zájmy (Uslu 2009). Z Turecka již zamíří plynovod Nabucco do relativně bezpečné Evropy a další trasu můžeme považovat za klidnou.

V případě konkurenčního, Kremlem prosazovaného projektu South Stream, je zřejmé, že plnění plynovodu bude bezproblémové³³. Zemní plyn bude hnán do potrubí na břehu Černého moře v kompresní stanici Beregovaja³⁴, ze které vede (do vnitrozemí) 373 km dlouhé potrubí ke stanici Izobilnoye ve Stavropolském kraji. Pokud se podíváme blíže na mapu vnitrostátních plynových tras v Ruské federaci, zjistíme, že plyn do projektu South Stream může dodávat nejen ruský zdroj, ale také Ázerbájdžán i Turkmenistán (teoreticky i ostatní státy Kaspické oblasti Kazachstán i Uzbekistán). Ruská centrální soustava je uzpůsobena odběru a transportu zemního plynu ještě z dob SSSR.

Mapa 2: Trasa plynovodu South Stream Černým mořem

Zdroj: EEGA (2008).

Problém pro ruskou stranu nastane až na trase plynovodu pod Černým mořem (od stanice Beregovaja). Produktovod bude procházet třemi zahraničními kontinentálními šelfy, a to ukrajinským, rumunským a bulharským. Zatímco v bulharském šelfu problémy z důvodu podpory výstavby plynovodu nejsou očekávány, bude Gazprom a Eni potřebovat dohodu s Rumunskem a zvláště

³³ Gazprom si smluvně zajistil dodávky ze Střední Asie a snaží se (ve spolupráci s vládou) redukovat domácí neefektivní spotřebu (domácností i firem). Cílem vlády RF je snižování domácí spotřeby o 1 % ročně ve dvacetiletém horizontu.

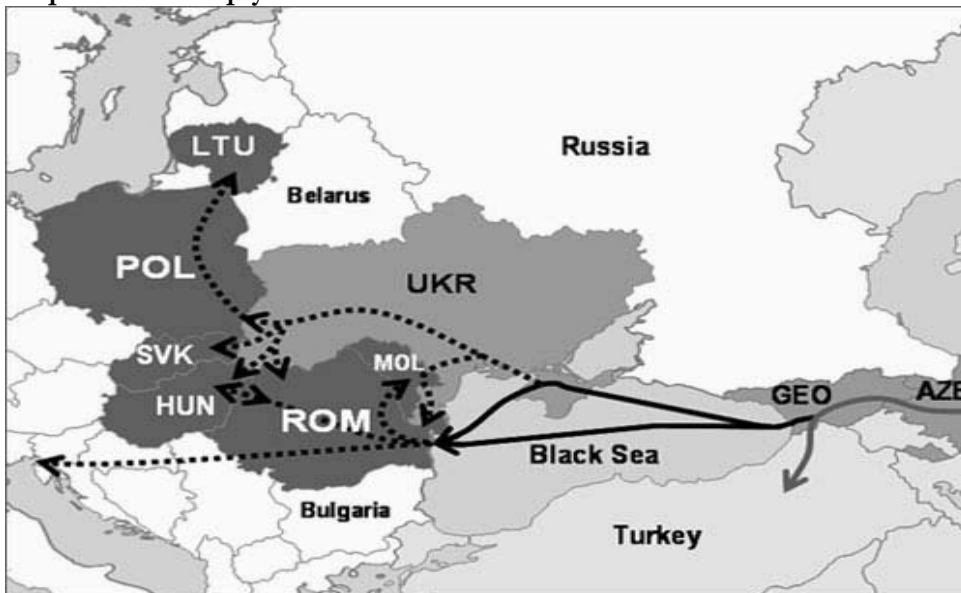
³⁴ Stanice byla postavena pro projekt Blue Stream, kterým proudí zemní plyn pod Černým mořem do Turecka. Stavba započala v roce 2001 a stanice byla „inaugurována“ a začala plyn dodávat v listopadu 2005.

s Ukrajinou (UN 2009a). Napjaté ukrajinsko-ruské vztahy, obzvláště v otázce plynu, nemusíme široce rozebírat. Kyjev si je na jedné straně vědom, že trasa projektu South Stream diverzifikuje přístupy do Evropy, do které je právě Ukrajina klíčovou tranzitní zemí. Sergej Korsunsky, ukrajinský ambasador v Turecku, v interview neprohlásil, že projekt South Stream bude zamítnut, ale označil jej za ekologicky nebezpečný (Kiev 2009). Kyjev si je vědom skutečnosti, že na projektu South Stream je zainteresována rovným dílem také italská polostátní společnost Eni (a nyní i francouzská EdF), tedy není to vyloženě ruský projekt. Ukrajinská administrativa bude „povolení“ pravděpodobně využívat jako licitační zbraň. Pro Gazprom a Eni důležitý souhlas z Kyjeva a Bukurešti může paradoxně podpořit další konkurenční projekt, na kterém lpí ukrajinská premiérka Julia Tymošenková. Jedná se o plynovod White Stream, který má přivádět ázerbájdžánský a turkmenský plyn do Rumunska a na Ukrajinu³⁵. 630 km uvedeného produktovodu povede tedy pod hladinou Černého moře a kontinentálním šelfem Ruské federace. Kyjevské administrativě se podařilo do projektu zapojit i Evropskou unii, která 28. května 2008 prohlásila plynovod White Stream³⁶ jako Projekt společného zájmu (GUEU 2009b). Premiérce Tymošenkové se povedl inicializací nového projektu pěkný geopolitický tah a odborníci se domnívají, že Moskva bude nucena minimálně vyměnit svůj budoucí „mořský“ souhlas nad projektem White Stream za souhlas Ukrajiny a Rumunska nad projektem South Stream. V případě překážek projektu South Stream je evidentní, že poloha Ruské federace bude hrát ústřední roli v konečném vyjednávání o projektech. Současné nastavení produktovodů, uzavřenost regionu Střední Asie a v neposlední řadě možnost rozehrání nebezpečné karty v „zamrzlých konfliktech“ v rukou Kremlu, může snižovat šance projektu Nabucco.

³⁵ Jedná se o trasu z Baku přes Tbilisi do gruzínského pobřežního města (Supsa) a dále pod Černým mořem do rumunské Constanty. Druhá větev bude proudit do ukrajinského města Crimea, pak dále do vnitrozemí, kde se napojí na stávající tranzitní síť. Konstrukce má začít v roce 2012 (GUEU-Whitestream 2009: a).

³⁶ Plynovod White Stream je pro Ukrajinu důležitý z několika důvodů. Kyjev si je vědom diverzifikace plynových cest ze strany Moskvy a tedy budoucího poddimenzování své tranzitní soustavy. Status Ukrajiny jako klíčové tranzitní země pro EU je tak ohrožen. Kyjev proto hledá cesty a nabízí svůj systém pro možné dodávky, vyjednává v Ázerbájdžánu a Turkmenistánu. Jednou z cest je obnovení jednání o Transkaspickém plynovodu a právě projekt White Stream.

Mapa 3: Trasa plynovodu White Stream

Zdroj: GUEU (2009a).

V geopolitickém zkoumání bychom neměli opomenout dlouhodobé zájmy USA v oblasti. S odchodem administrativy G. Bushe odchází i snaha o stálé blokování ruských zájmů ve Střední Asii a v Turecku. Výsledkem politiky předposledního amerického prezidenta jsou zmiňované projekty plynovodu BTE a ropovodu BTC, které byly postaveny za vydatné finanční a politické podpory Spojených států amerických. Oba produktovody tak vytvořily konkurenci a komplikace pro budoucí, energetické plány ze strany Kremlu. Nastupující Obamova administrativa však ohlásila změnu zahraniční politiky obecně a pro oblast Střední Asie bylo deklarováno, že USA budou více naslouchat ruským zájmům.

Závěr

V roce 2030 bude Evropská unie spotřebovávat 740 mld. m³ zemního plynu za rok, z toho 74 %, což je 548 mld. m³ zemního plynu, bude tvořit import³⁷. Dnešní asi 59% podíl dodávek z evropských zdrojů (včetně Norska) klesne do roku 2020 na třetinu a do roku 2030 na čtvrtinu spotřeby EU (Eurogas 2009). Tedy po přepočtu bude v roce 2030 plynovod Nabucco do Evropy dodávat pravděpodobně 4, 2% z celkové evropské spotřeby (plynovod South Stream

³⁷ V roce 2008 spotřebovalo dvacet sedm států Evropské unie 517 mld. m³ plynu. Předpoklad nárůstu je dán především projekty na výstavbu plynových elektráren v EU do roku 2030. Odhady celkové budoucí spotřeby Unie se však u mnoha zdrojů liší.

dvojnásobek, což je 8,4 % evropské spotřeby)³⁸. V tomto kontextu musíme poukázat na fakt, že dodávky z Ruské federace se budou automaticky navyšovat a v roce 2030 bude RF dodávat 221 mld. m³ plynu namísto současných 160 mld. m³ ročně. Statistika je neúprosná a samotná Unie tedy počítá s navýšením ruského importu o 61 mld. m³ zemního plynu, což je dvojnásobek kapacity plynovodu Nabucco. Problematická bude i pozice Norska, které bude v tomto období dodávat do Evropy 100 mld. m³ plynu. Ovšem odborníci poukazují na skutečnost, že právě po uvedeném časovém horizontu nebude Norsko schopné, z důvodu vyčerpání zdrojů, dodávku udržet a export ze země bude klesat. Mnoho evropských statistik již pracuje ve svých dvacetiletých výhledech s kaspickými zdroji, Íránem, Irákem, Egyptem a dalšími zeměmi, které však nejsou pro evropské dodávky jisté³⁹. Autor se domnívá, že budoucí pozice Ruské federace bude v podílu na evropském importu zemního plynu ještě vyšší tím, že Gazprom bude mít pod kontrolou dodávky do EU i z jiných zdrojových zemí, a to zvláště z oblasti Kaspického moře. V celém sporu o Nabucco jde tedy o pouhá 4 % celkových budoucích dodávek plynu s tím, že pozice Ruska jako dodavatele komodity bude stále narůstat. Autor se domnívá, že Brusel musí (musel) navzdory zemím střední a východní Evropy zaujmout silně pragmatickou a dlouhodobou úlohu směrem k Moskvě.

Je naprosto evidentní, že Ruská federace se svými gigantickými zásobami plynu bude dlouhodobě saturovat evropskou spotřebu a soupeřit nyní v tomto kontextu o 4% diverzifikaci nemá argumentační podporu. Nabucco má v Evropě politickou přednost, ovšem obecně je více zranitelný než rusko-italský (a nyní i francouzský) projekt. Původně plánované zdrojové oblasti jsou pro plnění Nabucca, kromě Ázerbájdžánu, nedostupné a je silně pravděpodobné, že i po termínu realizace stavby. Na samotné trase čekají plynovod Nabucco nepříjemné skutečnosti ve formě tří zamrzlých konfliktů v Ázerbájdžánu a Gruzii a možnost sabotáže na tureckém území. Realita je o to složitější, že se jedná o záležitosti, které lze velmi problematicky eliminovat. Nepříjemným faktem je možnost důrazného angažmá ruské administrativy (jako projektového konkurenta) ve všech, pro Nabucco zásadních bodech (včetně konfliktů). Kreml se znovu silně etabloval v oblasti Střední Asie a region prakticky integroval pod svůj politický vliv. Firma Gazprom naopak svázala místní těžářské firmy exkluzivními odběratelskými smlouvami. Pokud budeme brát nízkou angažovanost Bruselu v uvedené oblasti jako fakt, připočteme opravdovou nutnost získání nových zdrojů pro Evropu, prostudujeme smlouvy o dodávkách zemního plynu uzavřené mezi Ruskou federací a jednotlivými zeměmi Střední Asie od roku 2003 do současnosti, připustíme reálné riziko vstupu nových

³⁸ Přepočty autora.

³⁹ Ve výpočtech je procentuální pozice uvedených zemí obsazena, což může celkový výstup zkreslit. Například webové stránky plynovodu Nabucco.

odběratelů – Čína⁴⁰ nebo Indie (Horák 2009) a pozorně si prohlédneme mapu, zůstane jediným evropským spojencem v regionu paradoxně ruský Gazprom. Slavomír Horák se ve své studii dokonce vyjadřuje: „...Evropská unie by měla mít eminentní zájem na tom, aby si Gazprom dokázal ohlídat spolehlivost dodávek ze Střední Asie“ (Horák 2008b: 55). Nákladný projekt Nabucco, lépe řečeno jeho výstavbu, bude nutné financovat. Na výše uvedené řádky, o problematice trase nebo nevyjasněném zdroji plnění energovodu, je dobré nazírat i optikou investičního bankéře v období celosvětového hospodářského propadu. Zvláště v současné době se kritéria pro poskytování jakýchkoliv úvěrů zpřísnují.

Druhý ze sledovaných projektů, rusko-italský (nyní i francouzský) South Stream, nesdílí v EU tak silnou politickou podporu. Plynovod však nemá problém s plněním a neexistují závažné komplikace na jeho trase. Reálnou nepříjemností se tak pro South Stream stává konstrukční a finanční náročnost. Kreml i Gazprom však několikrát zdůraznil, že financování je zajištěno, a ve stejné souvislosti připomíná technický úspěch ukončené realizace plynovodu Blue Stream pod stejným Černým mořem k břehům Turecka (plyn začal proudit v roce 2003). Dalším v textu zmíněným problémem může být otázka kontinentálních šelfů v trase plynovodu. Pokud jde o vyjednávání Moskvy s Kyjevem a Bukureští o vedení energovodu v jejich pobřežním šelfu, nelze očekávat nepříjemnosti. V obvyklé diplomatické praxi se podobným aktivitám nebrání a obě země si jsou dobře vědomy vyjednávacího potenciálu v rukou ruské administrativy. Chce se až konstatovat, že projekt South Stream je technicky vyzkoušený, Ruská federace (i konsorcium firem) zajistí finanční krytí a oproti plynovodu Nabucco nemá geopolitické i žádné další překážky. Důležitým faktem je, že Gazprom tvoří podobný scénář již podruhé. Takřka identický projekt (NEGP) ruská strana úspěšně realizuje v Baltském moři a pro South Stream zvolila stejný scénář a jedinou změnou je prostor a výměna „referenčních osob a firem“. Jedná o psychologickou výhodu, Rusové s NEGP zjistili, že lze prolomit jednotu EU. Autor se domnívá, že na „samostatnou“ realizaci projektu existují větší šance pro rusko-italské konsorcium, ale s dovětkem, že pravděpodobně realizován nebude. Naopak, pokud se přistoupí k realizaci plynovodu Nabucco, je evidentní, že jeho forma bude muset být značně „modifikována“. Evropská unie investovala značný politický i propagační kapitál do energovodu Nabucco a lze předpokládat (a poslední události této variantě nasvědčují), že se Brusel bude snažit vyjednat

⁴⁰ Čína se stává silným hráčem v regionu Střední Asie. Podílí se na infrastrukturních projektech, především za účelem plynulejších dodávek svého zboží do regionu a dále do Evropy. Peking také vnímá současnou americkou politickou i vojenskou přítomnost jako „strategické obklíčení“ po souši ze strany USA. Pekingská administrativa si je vědoma, že bude jediným průmyslovým a vojenským vyzyvatelem USA v 21. století (Жильцов, Зонн 2009: 104–107). Peking nechce překážet politické dominanci Moskvy ve Střední Asii výměnou za plynulé dodávky surovin z oblasti a ruské zbraňové systémy (Trenin 2004: 104).

kompromisní podmínky pro svůj projekt. V tomto bodě je nutné zdůraznit, že oba plynovody provázejí silné politické konsekvence a podstatnou úlohu hrají Spojené státy americké. Autor tohoto článku předpokládá, že nakonec bude realizována modifikovaná varianta projektu Nabucco s tím, že do plynovodu bude vpuštěn ruský plyn primárně a ázerbájdžánský plyn dle kapacit dodavatele. Ruské a středoasijské dodávky mohou do Nabucca proudit nyní již existujícím a poddimenzovaným plynovodem Blue Stream. Tato situace se však dá mediálně interpretovat i ve variantě značného podílu středoasijského plynu s utlumením informace, že jde o dodávky v gesci Gazpromu a tekoucí územím Ruské federace. Stejně tak lze mediálně zdůraznit, že v budoucnu se v souladu s koncepcí zapojí do projektu Írán, Irák a Egypt. Obecně oba projekty ovlivňují ještě dva faktory: jde o současnou sníženou ekonomickou aktivitu ve světě a obrat v zahraniční politice USA. Zpomalení ekonomického růstu může vést obě strany ke kompromisu a rozložení nákladů na výstavbu energovodu a stejně smířlivou roli může sehrát současná vstřícnější politika Spojených států směrem k Moskvě. Za zmínku stojí prohlášení speciálního vyslance USA pro euroasijskou politiku Richarda Morningstara: „Plynovody jsou jen částí celé skládačky a Nabucco není Svatý Grál“ (Euroskop 2009). Rusové jsou sice schopni postavit svůj projekt samostatně, autor se však domnívá, že další vyjednávání o stavbě jihovýchodní cesty plynovodu přinese více a širší politická témata do diskuse. Výsledkem může být naznačený kompromis a modifikovaný projekt Nabucco s dodávkami ruského plynu. Autor si je vědom, že tato varianta má jednu geopolitickou nevýhodu. Turecko by se stalo pro Evropu silnou tranzitní zemí a stojí za úvahu, zda by se Brusel časem neocitl v podobné „tranzitní“ situaci jako s Ukrajinou⁴¹.

Ruská federace se vrací do mezinárodní politiky jako energetická velmoc a plně svých přírodních zdrojů využívá. Jsou to právě největší zásoby zemního plynu na světě, které umožnily Gazpromu již v 90. letech minulého století rozvinout strategii „sítování“ evropského distribučního prostoru s několika postupy současně. Nejprve cenovou politikou donutil Gazprom silné evropské distributory zasednout za jednací stůl a jednat o tranzitních podmínkách nebo přístupu k domácím tranzitním plynovodům. Souběžně Gazprom budoval v Evropě mozaiku marketingových a distribučních firem a v roce 2003 již operoval v šestnácti evropských firmách (zároveň zemích), kde držel více než 25% podílu (Stern 2005: 113). Strategicky nejdůležitější firmy (Eni, E.ON, Ruhrgas, ...) byly za kooperaci odměňovány podíly v těžebních projektech (na území Ruské federace). V personální linii došlo k obsazování postů důležitými osobami v představenstvech nebo dozorčích radách společných podniků a v nových projektech. Důležitá informační a lobbistická struktura tak byla

⁴¹ Rozhodnutí o výstavbě jihovýchodní cesty může indikovat situaci Turecka jako kandidátské země na členství v EU. Autor se domnívá, že tato otázka sehraje v konečném soupeření rozhodující roli.

dokončena i na úrovni vrcholných manažerských kontaktů. Politická spolupráce byla postupně navazována v zemích (Německo, Itálie, Maďarsko ad.), ve kterých se Gazprom výrazně etabloval, a kde nabídl dlouhodobé kontrakty na dodávky zemního plynu. I z těchto skutečností je evidentní, že některé členské země EU mají další pádné důvody k nadstandardním vztahům k Moskvě. Ruská federace jako evropská velmoc samozřejmě využívá veškerých silných stránek a výhod k prosazování svých zájmů. V argumentaci nelze nezmínit podřízenost ruského energetického sektoru centrálnímu rozhodování Kremlu, kdy tato „jednotná“ praxe je naprostým protikladem oddělení politiky, obchodu a energetiky „sedmadvacítky“ v Evropě. Daná geografická poloha Ruské federace tvoří ve vyjednávání s EU pádný determinant, zvláště v energetických otázkách a samozřejmě i v projektu Nabucco. V celém širokém tématu energetické politiky Evropská unie versus Ruská federace a i v tak specifických projektech jako Nabucco a South Stream, geopolitické teze (nejen) staršího Halforda Mackindera, ale i mladšího Zbigniewa Brzezinského, stále rezonují.

Seznam literatury

BBC NEWS (2008): *EU seeks to expand energy grids*. BBC News 13. 11. 2008 [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/europe/7727028.stm>>.

BRZEZINSKI, Z (1999): *Velká šachovnice. K čemu Ameriku zavazuje její globální převaha*. 1.vyd. Praha: Mladá fronta. ISBN 80-204-0764-2.

DARCHIASCHVILI, V (2006): Turkmenistán. In: Kuchyňková, P. – Šmíd, T. (eds.): *Rusko jako geopolitický aktér v postsovětském prostoru*. Brno: MPU MU. ISBN 80-210-4171-4.

DILBAZI, E (2009): *Energetická bezpečnost a status Kaspického moře* [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=358>>.

EEGA (2008): *South Stream to Cross the Continental Shelf of Ukraine and Romania*. East European Gas Analysis [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://www.eegas.com/southstream.htm>>.

EIA (2008): *Kazakhstan Natural Gas* [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Kazakhstan/NaturalGas.html>>.

ENI (2008): *Eni and Gazprom incorporate South Stream AG* [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <http://www.eni.com/en_IT/media/press-releases/2008/01/18-01-08-eni-gazprom-incorporate-south-stream.shtml>.

ENI (2009): *Eni – Gazprom sign new agreement* [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <http://www.eni.com/en_IT/media/press-releases/2009/05/2009-05-15-gazprom-sign-new-agreement.shtml>.

EUROGAS (2009): *Statistics* [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <http://www.eurogas.org/figures_statistics.aspx>.

EUROPA (2008): *Eastern Partnership* [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/08/762>>.

EUROPA (2009): *Společná deklarace z pražského summitu o Východním partnerství*, Praha 7. května 2009 [cit. 2009-09-15]. Dostupný na: <<http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=PRES/09/78&format=HTML&aged=0&language=CS&guiLanguage=en>>.

EUROSKOP (2009): *Americká podpora evropskému plynovodu – klesá?* [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://www.euroskop.cz/38/11773/clanek/americka-podpora-evropskemu-plynovodu---klesa/>>.

GAZPROM (2009a): *Annual Report 2008*. Společná deklarace z pražského summitu o Východním partnerství, Praha 7. května 2009.

GAZPROM (2009b). *South Stream*. Gazprom [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://www.gazprom.com/production/projects/pipelines/south-stream/>>.

GAZPROM (2009c). *Gazprom and SOCAR sign Agreement on Azerbaijani gas purchase and sale terms*. Gazprom [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://www.gazprom.com/press/news/2009/june/article66713/>>.

GUEU (2009a): *Diversifying Europe's gas imports*. GUEU – White Stream Pipeline Company Ltd. [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://www.gueu-whitestream.com/main.php?id=19&lang=eng>>.

GUEU (2009b): *Project financing and support – suport*. GUEU – White Stream Pipeline Company Ltd. [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://gueu-whitestream.com/main.php?id=20&lang=eng>>.

HEINRICH A. (2005): Russian Companies in Old EU Member States: The Case of Germany. In: Liutho, K. (ed.): *Expansion or Exodus. Why Russian Corporations Invest Abroad*. New York: International Business Press, ISBN 978-0-7890-3286-7, s. 41–59.

HODAČ, J. – STREJČEK, P. (2008): *Politika Ruské federace v postsovětském prostoru a střední Evropě*. 1. vyd., Brno: MPU MU. ISBN 978-80-210-4721-1.

HORÁK, S. (2008a): *Rusko a Střední Asie po rozpadu SSSR*. 1. vyd., Praha: Karolinum. ISBN 978-80-246-1472-4.

HORÁK, S. (2008b): Vztahy Ruska a Střední Asie jako determinant „plynové bezpečnosti“ Evropy. *Mezinárodní vztahy*, roč. 43, č. 2, s. 39–61.

HORÁK, S. (2009): Nástup Číny ve Střední Asii? *Mezinárodní vztahy*, roč. 44, č. 3, s. 33–52.

KIEV (2009): Ukraine, Turkey Not Rivals But Partners, Says Ambassador. *Kiev Ukraine News Blog* [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://blog.kievukraine.info/2009/04/ukraine-turkey-not-rivals-but-partners.html>>.

KRATOCHVÍL, P. (2009): Východní partnerství je pozitivní, nikoliv zásadní změnou. *E 15* [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://www.e15.cz/predsednictvi/petr-kratochvil-vychodni-partnerstvi-je-pozitivni-ale-nikoliv-zasadni-zmenou-94290/>>.

MOL (2009): *MOL Plc and Gazprom Export LLC signed agreement for establishing a joint gas storage company* [cit. 2009-09-15]. Dostupný na: <http://www.mol.hu/en/about_mol/news_media_centre/news_releases/mol_plc_and_gazprom_export_llc_signed_agreement_for_establishing_a_joint_gas_storage_company/>.

NABUCCO (2009a): *About us – Nabucco*. Nabucco Gas Pipeline International GmbH [cit. 2009-12-14]. Dostupný na: <<http://www.nabucco-pipeline.com/company/about-us/index.html>>.

NABUCCO (2009b): *Markets for Nabucco*. Nabucco Gas Pipeline International GmbH [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://www.nabucco-pipeline.com/company/markets-sources-for-nabucco/markets-sources-for-nabucco.html>>.

NIXEY, J. (2008): The Malleable Mr. Medvedev. *Project Syndicate* [cit. 2009-09-15]. Dostupný na: <<http://www.project-syndicate.org/commentary/nixey1>>.

NORD STREAM (2008). *Management* [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://www.nord-stream.com/en/our-company/management.html>>.

RIA NOVOSTI (2009): *South Stream gas pipeline to be ready by 2016 – source* [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://en.rian.ru/business/20090515/155025479.html>>.

ROGINSKY, S. – MININA, O. (2008): South Stream And Nabucco: Are They Competitors? *Pipeline and Gas Journal*, č. 4/2008, s. 62–65.

ROSS, C. (2004): *Russian Politics under Putin*. 1th printing, Manchester University Press. ISBN 0-7190-6801-0.

RUSSIAN FEDERATION (2008): *The Foreign Policy Concept of the Russian Federation*, approved by Dmitry A. Medvedev, President of the Russian Federation, on 12 July 2008.

RYBÁŘ, J. (2005): *Kavkaz, Rusko a „nová velká hra“ o kaspickou ropu*. 1. vyd, Praha: Eurolex Bohemia. ISBN 80-86861-48-1.

SP TIMES (2008): Hungary Signs Up to South Stream Plan. *The St. Petersburg Times* [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <http://www.sptimes.ru/index.php?action_id=2&story_id=25199>.

STERN, P. J. (2005): *The Future of Russian Gas and Gazprom*. 1th printing, New York: Oxford University Press. ISBN 0-19-730031-6.

TANNOCK, Ch. (2007): Europe's Iranian Dreamworld. *Project Syndicate* [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <<http://www.project-syndicate.org/commentary/tannock6>>.

THIM, P. (2009): Východní partnerství: světlo na konci tunelu východní politiky Evropské unie? *Mezinárodní politika* č. 4/2009, s. 5.

TRENIN, D (2004): New Priorities in Russian Foreign Policy. In: Kuchins, A. – Trenin, D.: *Russia: The Next Ten Years*. Moskva: Carnegie Moscow Center, s. 99–105.

UN (2009a): *United Nations Convention on the Law of the Sea, Agreement Relating to the Implementation of Part XI of the Convention*. Article 79 – Submarine cables and pipelines on the continental shelf.

UN (2009b): *United Nations Convention on the Law of the Sea* [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <http://www.un.org/Depts/los/convention_agreements/texts/unclos/closindx.htm>.

USLU, E. (2008): Is the PKK Sabotaging Strategic Energy Infrastructure in a Search for a Superpower Partner? *Terrorism Focus*, Vol. 5, No. 42 [cit. 2009-12-15]. Dostupný na: <http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=34263>.

Жильцов, С. С. – Зонн, И. С. (2009): *СИЛА в погоне за Каспием*. 1-е изд. Москва: Издательство «Международные отношения». ISBN: 978-5-7133-1353-1.

Панюшкин, В. – Зыгарь, М. (2007): *Газпром. Новое русское оружие*. 1-е изд. Москва: Издательство «Захаров». ISBN: 978-5-8159-0789-8.

Шкута, А. (2008): *Европейский вектор газовой стратегии России*. 1-е изд. Москва: Издательство «СКОМ Паблишерз». ISBN: 978-5-9790-0075-6.

University of Economics, Prague
Faculty of International Relations
Náměstí Winstona Churchilla 4
130 67 Prague 3
<http://vz.fmv.vse.cz/>

Vydavatel: Vysoká škola ekonomická v Praze
Nakladatelství Oeconomica

Tisk: Vysoká škola ekonomická v Praze
Nakladatelství Oeconomica

Tato publikace neprošla redakční ani jazykovou úpravou

ISSN 1802-6591